

Bidrag till det borgerliga Vaxholms äldre historia

Av E. ALFRED JANSSON

Vaxholm var i första hand en kronans anläggning till förvar och försvar av huvudstaden Stockholm från saltsjösidan. Det var Gustav Vasa som under sitt befrielsekrig mot de danska inkräkterna insåg nödvändigheten av att spärra inloppet österifrån. Sedan han besegrat Kristian II och valts till Svea rikets konung, var han angelägen att till skydd för landets självständighet bl. a. uppföra fasta försvarsanordningar i skärgården. Sålunda beslöts på riksdagen i Västerås att bygga blockhus för att hindra fientliga fartygs inlöpande samt skydda den svenska sjöfarten: »Där bästa lägenheten var skall läggas en fast järnkedja.» Så skedde mellan Blockhusholmen — där fästningen ännu ligger — och Vaxön. Vi ha belägg på att en sådan kedja smiddes på den av kungen anlagda Nacka hammarsmedja och levererades till Vaxholmen år 1566.¹

Blockhuset ombyggdes redan på Gustav Vasas tid till ett murat torn. Det tjänade både försvaret av inloppet från öster och skyddet mot icke önskvärda resenärer. Dessa blevo där visiterade. Samma var förhållandet med från utrikes ort inkommande och dit utgående varor. Till att förestå dessa ämbeten tillsatte kungen en befallningsman. Den bäst kända och en av de första innehavarna av sysslan hette William Dansoville. Han har efterlämnat en skrivelse med en petition till sin förman, som han titulerar »Edhers Erlighether» och troligen var ståthållare på Stockholms slott. Eftersom det är ett av de äldsta bevarade breven från Vaxholmen, kan det vara berättigat att återge det i dess ursprungliga språkform:²

»Thesse effther:ne puncther begärer iach att Edhers Erligheter wille på Konungz M:th nådighē behagh förskaffa til mitt ämbeth förfordring och bijständh på Waxholmen:

1. att Eders Erligheth wille giffa migh ena sschrifftelige Instruction på samma mitt ämbethe.

2. att alla andre kooser som man här till dags pläghar löpa inn och uth som är harstäckitt³ och andre motte ödhe läggias.

3. att ett clart Inventarij Rigister bådhe på skott och andra krigs munitioner, så och på allt annat motte mich giff:t wardha.

4. att folksens proviant, clädhes och beholdning motte här aff koninga slott (Stockholms slott) mick obekymbratt försörgdt wardha. Och till mick och mitt eigett hushåldh (levereras):

Spannemåll 2 pundhe lästher	Lax 1 t:a	En ähre clädning
Humble 1/2 skippundh	Strömning 1/2 t:a	så good som högst
Penningar 1 000 mark	Ååll 1/2 t:a	bemäldhe K. M:t
Smör 1 t:a	Oxar 2 paar	nådigt täckis.
Finske gedder 1/2 skippundh	Swijn 2 paar	
	Fåår 11 st:r	

Om vi beräkna att 2 pundläster spannmål motsvarade 115 hl och 1 skeppund viktualivikt var 170 kg, förstår man att även om Dansoville var en storätare med talrik familj måste han haft åtskilligt med folk i sitt hushåll. Brevet är tyvärr odaterat men av hans skrivelser i kung Erik XIV:s koncepter⁴ kan man fixera det till 1560-talet.

En annan gammal skrivelse rörande Vaxholmen² är en av Gustav II Adolf 2 nov. 1612 utfärdad fullmakt för Tideman Schroo att förestå kommandantskapet. Av den framgår tydligt att tjänsten var både militär och fiskal. Den stipulerar att Schroo skulle »wara förpflichtat samme huus och Skantzē, Wallar, Bålwärke och annat, hwad som elliest behöfwas kan, bygga och förmera låta . . . så at han däär för al tilsätning och anlop (sig) wäl förswara och wäria kan och hwar något fientel. påkommer, det icke oachtsaml. med wacht förwara el. förswara, såsom icke heller igenom någon handel el. fördechtningar opgifwa el. förlora, utan heller derföre hafwa wågat och opsatt lijf och al wålfärd». Men dessutom skulle Schroo »hafwa flitigt opseende med skep och skutor, som löpa

uth och in ther förbj Huset och granneligen förfara och ransaka, hwad folck the hafwa inne, item hwad Gods de före och huruledes det efter Wår Tulordning förtullat är...» Fann Schroo något förräderi och falskhet, hade han rätt att konfiskera »Skep, gods och folck... dock så at ingen som på sine rätte Resor stadge äro... förhållen blif:r» Schroo skulle åtnjuta samma lön och rättighet som sin företrädare Erich Olofsson, men hur stor den i verkligheten var upplyses ej. Fullmakten slutar med att »Wachtmästare, Bysseskyttare, knechtar och alle andre som der wijd Huset äre» befallas att vara Schroo »hörige och lydige».

Stadsfläcken invid fästningen

Redan i början av 1600-talet synes kronan haft åtskilligt manskap på Vaxholmen och då de flesta torde ha haft familjer, räckte ej utrymmet på den lilla holmen att härbärgera dem. Kung Gösta hade emellertid varit nog förutseende att 18/3 1558 av herren till Rydboholm, riksrådet Per Brahe, tillbyta sig 2 hemman Södra och Norra Vaxön jämte ett torp på Erekesön.⁵ Sistnämnda kallas nu Eriksö och är sammanvuxen med Vaxön, något som den dock ej var i gamla tider, vilket ses av lantmästarne Lars Kietzlings och Magnus Kjellströms kartor över Vaxholm av år 1729 resp. 1750.⁶ Då skrevs namnet Arcksö, vilken genom en från söder inskjutande marn var skild från Vaxön. Öarna voro bergiga och karga, med obetydlig åker och äng. Kietzling skriver dock, att de på 1500-talet varit be vuxna med ekar och annan god skog men att denna uthuggits för skansens behov. I synnerhet lär skogsskövling ha förekommit sommaren 1719, då svenska flottan låg instängd bakom Vaxholms bommar. För befolkningen på öarna var fisket den mest givande naturatillgången.

På en så karg ö skulle det lilla samhället vid fästningen växa upp. Man anar att det kan finnas en del sanning bakom den berättelse som Vaxholms invånare 18/3 1720 inlämnade till landshövding Törnflycht, att de första inbyggarna tvingades att slå sig ner på den ogästvänliga ön: »När Waxholms Fästning aldrig först A:o 1558 kommit till sin fullkomblige bygnad, så hafwa våra

förfäder ifrån närmaste soknarne här omkring, såsom Länna, Wäthö, Frötuna, Wärmbdö, Rydh, Åker och Rijala blifwit tagne och med hand klåfwar hijt förde, sig att här nedersättia i Waxholms Fästning lijka som till Wacht-knechtar, på thet att Kongl. Majjt. och Cronan icke skulle hafwa nödigt att här i Fästningen hålla någre soldater.»⁷

Redan 18/8 1684 hade landshövding Fabian Wrede skrivit till Kgl. Mjt. om »den lilla staden Waxholms beskaffenhet och tillståndh». Han hade gjort sig noga underrättad därom och skriver bl. a.: »Hwad Stadzens Situation anbelangar så är han byggd på en holma, som intet hafwer någon tillhörighet af åker och angh, allenast lijtet muhlbete, ingen skough som Borgerskapet får betiena sigh utaf, uthan den är hårdt förbuden och conserveras till att hålla Bryggian wijdh macht.» Vidare upplyses att vaxholmsborna ej ägde något fiskvatten utan »lejde» sådant av kringliggande byar. Likväl hörde fiske och ölförsäljning till deras »endaste handteringh och födzmedell». Eftersom inga soldater finnas på skansen, hålla borgarna där vakt och utföra varjehanda arbeten där påkomma, hjälpa till med lossning och lastning av ammunition, lotsa kronans fartyg och även andra sjöfarande genom skären. Borgarna voro sålunda för sitt uppehälle till största delen beroende av fästningen, den mark deras stugor stod på var kronans och de ägde ingen jord att bruka såsom borgarna i andra småstäder. En fördel ägde de dock framför dessa: de voro befriade från alla kontributioner utom mantalspengar. Landshövdingen skriver att de sistnämnda uppgick till omkring 100 daler silvermynt årligen och användes »till deras aflöhnning som Justitien förwallta, jembwähl till andre nödige tarfwer». Han hemställer till Kgl. Mjt. att de måtte »förblifwa wid sin förrige frijheet» enär de svårligen kunna bära ytterligare pålagor »emedan till den Fläcken inga commoditeter finnas, iembwähl Inwånarne af ringa Närings medell och hehl fattige ähre, så att der dhe medh flere pålagor skulle beläggas, wore att befahra att dhe då begåfwe sigh tädan på annan orth och således den fläcken innan kort torde ödhe och obesuten blifwa».⁸

Landshövding Wrede var av den meningen att Kgl. Mjt. borde

söka behålla Vaxholms befolkning till vakthållning på skansen, därför borde de ej betungas med ytterligare skatter. Han erhöll omgående svar från konung Karl XI, att Vaxholmsborna skulle bibehållas vid sina forna rättigheter i skatteavseende.⁹

Lägg märke till att landshövding Wrede benämner Vaxholm såväl »den lilla Staden» som »Fläcken» och dess inbyggare både »borgare» och »invånare». Den omtalade »justitien» bestod efter 1681, då Vaxholm lades under landshövdingen efter att tidigare ha sorterat dels under amiralitetet, dels krigskollegium, av en justitiarius och av borgerskapet valda rådmän, vilka en gång i månaden eller oftare sammanträdde på rådstugan. Vaxholm hade sålunda liksom andra städer en rådstuvurätt men frågan är dock om den ägde stadsprivilegier? Det spörsmålet har sysselsatt de flesta, som sökt att skriva Vaxholms historia.

Innan vi ge oss in på den frågan kan det vara av värde att omnämna den första och troligen enda mantalsförteckning, som finns bevarad över Vaxholms invånare under 1600-talet. Den är uppgjord av deras förste kyrkoherde, Erich Danielis, år 1637 i samband med uttagandet av en extra boskaps- och utsädesbevillning.¹⁰ Längden upptar endast den civila befolkningen, tillsammans 113 mantalsskrivna. Av dessa ha blott några yrkesbeteckning: Eskil skomakare, Thomas skomakare, Jöran skreder (skräddare), Johan smed. Ett par ha egendomliga tillnamn: Nils Buller och Olof Matsson Pip, de övriga ha namn på -son; först bland dem står Michel Jonsson, som är ägare till 3 »kiör» (kor), 1 kviga, 1 svin och 2 får. Utom prästen, som tecknar sig »Pastor Waxholmiensis», räknades troligen endast Erich Rättare och »beskatningsman» Erich Larsson till myndighetspersoner, medan den verkliga överheten utövades av kommandanten såsom rättskipningens väktare. Av kreatur redovisas ej mindre än 50 kor och kvigor men endast 1 fola, 7 svin och 7 får. För denna boskap påfördes i skatt 15: 18 daler silvermynt, medan mantalspenningarna belöpte sig till 94: 16 daler. Befriade voro 13 »inhysesfolk och tiggerskor», bland dem Marie kopperska, Skinar Brita och Fiskar Gertru.

I denna mantalslängd ges ingen antydning om att Vaxholm hade stadsrättigheter. De som likväl förfäktade den åsikten påstå, att

privilegiebrev en gång utfärdats men att det förkommit! I första hand åberopa de ett brev av drottning Kristina, vilket skulle ha utfärdats i juli 1647.² Däri föreslås att kronans mark i Vaxholm skulle »uthdeelas i tompter till Båtsmän och få privilegier till *fleck* under Amiralitetet». Sannolikt är det någon högre ämbetsman inom detta kollegium, som här skriver om önskvärdheten att kronans båtsmän skulle erhålla under sin inkallelse en sundare uppehållsort än Stockholm »där det till äfwentyrs hända kunde, att en Pestilentz eller annan besmitteligh siukdom inrijtandes wore, då icke allt vårt bästa och förfahrnaste Siöfollck må stå i fahra eller aldeles förgåås!» Skribenten framhåller även fördelen av Vaxholms belägenhet i närheten av amiralitetet samt är angelägen att orten förses med »sådanne Privilegier, wilkor, Rätt och Rättigheter som andra Fläckar i Swerige och Finlandh bekommit hafwa, så att med tiden en Fläck eller lijten Stadh deraf formeras och göras kan». Rättskipningen skulle utövas av Vaxholms kommandant »jempte dee Bijsittiare eller Rådmän honom tillordnade warder». De tomtägande båtsmännen skulle fritt få idka fiske omkring Vaxholm, ävenså hantverk »inne i sielfwa Fläcken, men ej löpa uthi Sochnarne och göra landzköp» samt i övrigt bruka borgerlig näring och hantering.

Det märkliga med detta s. k. privilegiebrev, vilket i varje fall ej kallar Vaxholm annat än »fläck», är att det ej är undertecknat av drottning Kristina och ej heller finns i riksregistraturet. Överste Allan Cyrus har i sin bok »Vaxholms Fästning» betecknat det blott som »ett utkast som av någon anledning ej blivit föredraget». Lika berättigat synes det mig vara att han ställer sig avvisande till historien om att staden anlagts av änkedrottning Maria Eleonora och efter henne kallats »Mariestad».

Nyss berörda legend är visserligen av gammalt datum men det gör den ej mer sannolik. Johan Enewall, kyrkoherde i Vaxholm 1744–64, anför den i sin latinska avhandling »Exercitium Academicum de Waxholmia»¹¹ med följande ord: »På grund av dessa invånares trogna tjänster och för den framtida vaktgörningen var det sannolikt, som Gustav II Adolfs gemål Maria Eleonora 1652 ville, att den nybyggda staden skulle till seglares

tjänst och för att den kraftigare skulle tillväxa, efter henne kallas Mariestad. Drottningens för tidiga död torde ha hindrat, att bruket av detta namn fått fast fot.» Enewall har möjligen hämtat legenden ur Lars Salvius »Beskrifning om Sverige, Tom I, Upland» (tryckt 1741), ty bägge anföra som källa Joh. Loccenii *Descrip. Suec.* (Beskrivning över Sverige). Erik Tuneld, som även omnämmer legenden i sin »*Geographi öfver Sverige*», tom I: 79 (tryckt 1792), åberopar däremot som källa »*Wexionii Descriptio Sveciae*» (tryckt 1650). Enligt registret i denna urkund omnämnes Vaxholm endast i en seglingsanvisning Stockholm-Åbo och i en förteckning över »fasta hus» i Sverige. Bland de i denna urkund uppräknade 72 svenska och finska städer saknas *Vaxholm*. Mariestad uppges, såsom riktigt är, ligga i Västergötland. Den har privilegier sedan 1583 och är uppkallad efter hertig Karls gemål Maria af Pfalz.

Hur orimligt det är att Gustav II Adolfs änkedrottning Maria Eleonora skulle ha kunnat utfärda stadsprivilegier för Vaxholm år 1652 framgår för övrigt av historiska data om henne. Hon var bosatt på Gripsholms slott, som tillhörde hennes livgeding, men sedan hon trasslat till sina affärer genom misskötsel av sina gods, flydde hon redan 1640 ur Sverige förklädd till borgarflicka med en skeppare från Trosa till Tyskland. Därifrån återvände hon 1648, då hennes dotter Kristina upplät Nyköpings slott till hennes bostad. Hon utövade aldrig något inflytande på Sveriges styrelse. Medan hon innehade sitt livgeding bekräftade hon 1634 den invid Gripsholm uppbyggda staden Mariefreds privilegier. Hon avled i Stockholm 1655.

I sitt lokalpatriotiska nit prisar Enewall i latinska orationer sitt kära Vaxholm, som på tillskyndan av dåvarande justitiarien Kjellberg »förskönas genom att åvägabrunga symetri och raket på gatorna och husen. På grund härav kunde denna förut ingalunda föraktliga och fula stad nu långt ifrån räknas bland Sveriges obetydligare städer», men så slutar han med en suck, »om den blott icke saknade skrivna privilegier och hade representation vid riksdagen».

Häri hade han nog rätt. I kameralt avseende var Vaxholm ej

stad även om invånarne betraktade sig som stadsbor. Vaxholm ägde inga stadsprivilegier, något som tydligt framgår av följande dokument:

1) I en 30/1 1770 tryckt förordning med titeln »Sveriges Rikes Ständers Bewilling» uppdelas städerna enligt § 4 i 5 »classer». I 5:te klassen uppräknas de minsta städerna i Stockholms län, nämligen Norrtälje, Öregrund och Östhammar. I dessa var taxeringen för handelsmän 3–20 daler, för »fabriqueurer, handwerkare och andre borgare» $1\frac{1}{3}$ –8 daler. Härefter tillägges: »I samma proportion taxeras äfven sådane Inwånare på Waxholm» — som alltså ej räknades som stad.

2) Denna bevillningsförordning bekräftas i kammarkollegii utslag 24/7 1776 i anledning av Vaxholmsbornas besvär över skedd taxering. Utslaget lyder: »Kgl. Collegium har detta mål sig föredragas låtit och alldenstund Waxholmen ej finnes uti 1770 års Bewillnings Förordning specificerade 5:te Classens minsta städer upfördt och följagteligen ej för någon Stad kan anses, hwarföre och innewånarne therstädes, såsom icke ägande annat näringsfång än Öhl och Bränwins Sahlu samt matwaror till den i Fästningen liggande Garnizon, fastmera böra räknas till de under berörde intagne andre Borgare, för hwilka finnes utsatt ifrån $1\frac{1}{3}$ till 8 daler Smynt Bewillning. För den skull pröfwar K. Collegium rättwist att K. Bfds utslag den 19 sistl. Januari i så måtto ändra, att Bewillningen för Waxholms Innewånare bör proportioneras efter det som Bewillnings Förordningen för handtwärkare och andre Borgare i berörde 5:te Classens minsta städer utsätta.»¹²

3) Vaxholms magistrats svar på Landshövdingens förfrågan om »Waxholms inwärtens Ökonomie, nuvarande handelsrörelse, skick och tillstånd under sistl. 3:ne åhr i afseende på Fabriquer, Spinnerier, Handtwärkerier och andre nyttige inrättningar, samt om Waxholm samma tid till- eller aftagit och hwad i sednare händelsen thertill bidraga kunnit, jämte huru med den Waxholm tillhörande jord och ågor hushållas?»

Härpå lämnade justitiarien Ludwig Nybler 28/8 1786 ett ingående och belysande swar¹²:

»Waxholm som egenteligen icke med Stads-Privilegier blifwit benådat och hwarest hwarken Skrán eller Embeten finnes, utan hwar en Borgare eller Inwånare, om de lärdt ett eller flera handtwärk utan frugtan för någons åtal dem idkar och med hwad som hälst sig närer och försörjer i anseende till sådant; Handtwärkerier och inrättningar äro i samma

skick som orten i långa tider varit. Om de få härvarande Handlares, om icke förmögenhet dock goda utkomst och bärning, kan slutas, at handelen är mer till- än aftagande och efter ortens läge mehr förmonlig och bättre än andra här idkade Borgerliga näringar. Widkommande den å Waxholmslandet warande jord och ägor, så har hela landet nu i flera år varit under K. Mjt:s Krigs Collegiums omedelbara Disposition, och är nästan all theraf till upodling tjenlig mark the mäst förmögne emot en årlig afgift till nyttjande uplåten samt af them innehafwes.» Detta missförhållande säges haft till följd »at då de fleste tillförene haft sin större eller mindre Ladugård, äro de för bristande Bete ur stånd, sig och andre till båtnad, en sådan at underhålla utan nödsakade, antingen till det mästa fordra Creaturen inom hus öfver sommaren eller för bete åt dem annorstädes betala». I övrigt intygar justitiarien »at Waxholms innevånare, som med utmärkt oförtrutenhet och arbete idka alla slags Fiskerier och thermed till Hufwudstadens stora fördehl bidrager, men oakadt all theras arbetsamhet och flit i thetta theras näringsfång . . . äro i knappare wilkor och torftigare tillstånd än tillförene och för flere år sedan, då härifrån i stället för nu omkr. 80 Rdr. skall K. Mjt. och Kronan i utskylder flere hundrade riksdaler tillfallit; så är efter erfarenhet och allmän öfvertygelse orsaken dertill såwål förenembde Disposition med Waxholms landet, som at Brännewins bränning äfven för them i förra tider både till husbehof och afsalu varit tillåten.»

Av dessa handlingar framgår till fullo att officiellt var Vaxholm ej stad, men det hindrade ej, såsom redan nämnts, att invånarna betraktades såsom stadsbor. De hade ju egen rådstuga med magistrat liksom andra svenska städer och invånareantalet översteg såväl Norrtäljes och Öregrunds som Östhammars. Detta framgår av 1793 års mantalslängder för Stockholms län¹³, vilka redovisa 405 personer i Norrtälje, 409 i Öregrund och 322 i Östhammar; Vaxholm har en civilbefolkning på 500 och garnison på 34 man, i den sista siffran dock ej medräknat kommandanten Ehrenström samt officerare.

Vaxholm var vid denna tid uppdelad i 9 »Qwarter», kallade Konungs, Westerhams, Söderhams, Ekuds, Swarfware, Brunbergs, Norrhams, Kyrko och Norrbergs. Folkmängden var störst i Konungskvarteret, beläget mitt emot fästningen; där bodde 115 personer. Närmast följde Norrbergskvarteret med 97, medan Kyrko-

kvarteret var det minsta med blott 20 personer, bland dem klockaren och kyrkväktaren. Kyrkoherdens boställe låg, liksom skoltomten, i Brunbergskvarteret.

Kyrkan

Då Kungl. Maj:t år 1558 blev ägare till Vaxön med Eriksö hörde dessa i kyrkligt avseende till Östra Ryds socken. Omkring år 1630 avsåndrades Vaxholm däriifrån och blev eget pastorat med Ericus Danielis som förste kyrkoherde. Han måste ha varit en duglig prästman eftersom han 1635 utnämndes till häradsprost. Någon handling om Vaxholms församlings tillkomst har ej kunnat anträffas, varken i Uppsala domkapitels arkiv eller i riksregistraturet. Fast och Låstboms Herdaminne har ej heller någon uppgift därom. Ett brev från riksdrotsen Per Brahe av 3/6 1668¹⁴ vill göra gällande, att hans brorson, greve Nils Brahe på Rydboholm, hade patronatsrätt även i Vaxholm såsom lydande under Östra Ryds socken. Ansågo sig grevarna Brahe äga en viss kyrklig myndighet i Vaxholm, utövade de i alla händelser denna till den fattiga församlingens välfärd.

I Enewalls akademiska avhandling om Vaxholm ägnas § 9 åt de kyrkliga förhållandena. Han uppger att gudstjänsterna till att börja med höllos i ett trähus »beläget nära fjärden, där man nu ser tullhuset», alltså i hörnet av nuvarande Strand- och Lotsgatorna. Antagligen tillhörde detta trähus, som 1736 ersattes med ett stenhus för tullverkets räkning, kronan. Redan i det äldre huset torde ha funnits en så rymlig tullkammare, att gudstjänstfirare där kunde samlas. Enewall berättar om hur den första kyrkan tillkom: »Då sedan antalet invånare växte dag för dag uppgjorde riksdrotsen greve Per Brahe, med stöd av kyrkoherden och prosten Danielii arbete, omkring 1644 plan till byggnad av en ny kyrka, som skulle bli 28 alnar lång och 14 bred. Då emellertid de fattiga borgarnes små tillgångar ej räckte att täcka kostnaden, anskaffades en kollektbok, vari de som kunde bidra inskrev sina namn. Riksdrotsen understödde saken frikostigt och fick även av invånarne röna hedern, att kyrkan fick sitt namn

Bild 1. Minnesstenen vid kyrkan med fattigbössan. W-foto, Vaxholm.

efter honom och kallades S:t Petri.» Härledningen förefaller besynnerlig.

Kyrkan uppfördes ungefär på samma plats där den nuvarande står. På en minnessten läses här: »Anno 1644 funderades Sante Petri Kyrkia uthi Waxholm genom fordom Prae Positi och Pastoris, then ehreyardige och .wällärde Herr Erics Danielis goda förfodran. Til åminnelse här uthugget medh wählbetrodde Herr Inspectorens Hans Ericsson Hellebergs påkostnad Anno 1678.» På stenens andra sida läses: »See på the Gambles Exempel och gifwer gerna til Gus Huus och the Fattige.» På stenen är en fattigbössa fastsatt som har denna uppmaning: »Ädle menniskowän, hör en bedjandes suck af nödens barn, de anropa dig om ditt förbarmande och den skärf du här uti tysthet offrat skall ej blifwa obelönt den dag, då den stora belöningen utfaller för goda gär-

ningar.» Stavningen tyder på att inskriptionen avfattats långt senare än den som inhuggits på stenen 1678. Den ursprungliga fattigbössan stals på 1740-talet, ty vid prostvisitationen 2/6 1745 beslöts att »Ny fattigbössor skall sättas vid Kyrkian i stället för den bortstulna.»¹⁴

Enewall ger därefter en beskrivning av kyrkan: »Ehuru den är byggd av trä erbjuder dess inre en vacker och glänsande anblick. Altaret är smyckat med bilder och skulpturer. En målad tavla föreställer Frälsaren med törnekrona och ett rör i sina bundna händer. Kostade 180 dlr. kpmt. som bestods av kyrkan själv 1721.» Enewall uppräknar en silverbägare med ett lamm som bär segerfanan, en kalk av guld (bör nog vara förgyllt silver), en oblatask av silver, en dopskål av silver med en safir i mitten. Om predikstolen skriver han: »mindre rymlig, men prydd med guld och skulptur, är köpt av Solna kyrka för 600 daler», vidare om dopfunten av massiv sten att den lär vara en gåva från Riddareholmskyrkan och högt skattad av bildhuggare och skulptörer. »I koret synas målade porträtt av greve Brahe, konungar av Wasaätten m. fl. Här finnes två epitafier, det ena över Lars Jönsson Swinhufvud som dog på Bogesund 1666, det andra över Amiralitets Lieutnant Jonas Hansson Hellberg som dog 1675.»

Vi få vidare veta att kyrkan var försedd med 28 bänkar samt 3 läktare, av vilka den äldsta var avsedd för fästningsgarnisonen, de bägge andra uppförda 1756 och 1760 antingen för borgarna eller för att inrymma orgeln. Denna var ett handarbete av kyrkvaktaren Gabriel Lind, hade endast 2 stämmor, avsedd för hans eget bruk, men församlingen fann den så välljudande att den inlöstes och installerades 24/6 1756. — Över kyrktaket höjer sig tornet, bägge täckta med spån. I tornet voro fordom klockorna upphängda, men sedan åskan slagit ner där 1736, byggdes en klockstapel, vari de två klockorna nu hänga. Den större väger 2 skeppund (omkr. 300 kg) och är skänkt av greve Brahe. På dess övre krans står: »Gloria in excelsis Deo et in terra pax.» Den var

Bild 2. Titelbladet till Vaxholms äldsta kyrkbok av år 1677. I Landsarkivet, Uppsala.

gjuten av Johan Meyer i Stockholm 1670. Den mindre klockan väger blott 1 skeppund. På dess övre kant står: »Gloria in excelsis Deo» och på de undre: »durch feuer bin ich geflossen, mit Gottes hülfe E. Georgen N. Putensen in Stockholm hat mich gegossen». Årtal saknas, den synes dock vara gjuten på den tid gudstjänsten förrättades vid fjärden (i tullhuset); den förefaller sålunda äldre än den förra.

Tack vare Enewalls »Exercitium» finns följaktligen en rätt god beskrivning av Vaxholms första kyrka. Den kunde snart ej rymma den växande befolkningen, än mindre de många åhörare, som drogs dit antingen därför att de hade för lång väg till sina sockenkyrkor eller på grund av motvind måste stanna med sina skutor i Vaxholm. Församlingen måste därför vara betänkt på att uppföra en större kyrka av sten, som bättre kunde stå emot väder och vind. Träkyrkan var redan på 1740-talet mycket bofällig, något som framgår av församlingens brev till domkapitlet 28/1 1746¹⁴: »Uti hwad uselt tillstånd wår lilla och medellösa, af trä bygda s. k. S. Petri kyrkia befinnes, som stådt öfwer 100:de åhr och begynner till torn, wäggar med klockstapel förfalla, hwilken åhr 1644 i anseende til the så få åhörarne then tijden är bygder ganska liten och trång, at honom intet kan rymma innebyggarne i församlingen, Garnitzson af Kgl. Mjt:s Artillerie, som ständigt här ligger, och äfwen Infanterie-arbetsmanskapet wid Fortification, mycket mindre andra utom församlingen . . .» De bedja därför om kollekt till en ny kyrkas uppförande i sten. Kostnadsförslag å 38 740 daler silvermynt förelåg redan i sept. 1746.

Landshövding Ankarcrona skriver i sitt utlåtande härom 22/8 1746¹⁴: »Vaxholms kyrka är bofällig och fordrar förbättring, men i anseende till at den projecterade summan är ganska hög och äfwen om Kgl. Mjt. täcktes bewilja både Collecter och Stamböcker torde den gjorda ritning wara nog kostsam.» Han föreslår att den förenklas och »blifwer på samma sätt som en Landskyrka bygd». Nytt kostnadsförslag å en mindre stenkyrka efter enklare ritning ingavs i oktober av F. W. Hoppe, belöpande sig till 20 162 daler. Domkapitlet bad landshövdingen yttra sig häröver. Han svarar 27/3 1747 att han framlagt förslaget »för slottsmurmästare

Körners bepröfwande och äfwen anmodat Hofintendent Carl v. Horleman en nogare desein eller ritning derå författa, i anledning hvaraf slottsbyggmästaren inkommit med omkostnadsförslag bestigande sig till 61 259 daler kpmt. (= 20 440 daler silvermynt)». Landshövdingen anser att en kyrka efter denna ritning »blifwer nyttigare och til utsikten äfwen til större prydnad», varför han förordar den. Han tillägger: »Och eftersom Inwånarne i Waxholmen ej ega den förmögenhet, at de af egit sammanskott sig ny kyrkia förskaffa kunna, ty lärer ej någon annan utwäg wara, än at hos Kgl. Mjt. anhålla om en Collect och Stamboks kringbärande.»

Redan under 1750-talet hade med stöd av Kungl. resolution 20/2 1752 upptagits en del kollektor för Vaxholms planerade kyrkbygge. Grunden lades redan omkr. år 1760, men bygget kom av sig. Till stor del härleddes denna overksamhet av den inre oro, som rådde inom församlingen under kyrkoherde Enewalls sista år och den rådande dryckenskapen, ej minst hos ett par vinddrivna prästmän, vilka hamnat i Vaxholm som adjunkter. De digra rättegångsprotokollen och anklagelserna hos domkapitlet härom är ingen uppbygglig läsning. Prosten Reuterstedt i Öster Åker ger uttryck härför i sin rapport till domkapitlet 21/4 1761 med orden »der är en swår och illack rote allt igenom.»¹⁴

Tyvärre förbättrades ej tillståndet under de följande årtiondena. Genom Kungl. brev av 11/4 1770 beviljades visserligen Vaxholms församling »en Collect och en Stambok öfwer hela Riket» och rikligt med medel inflöt från många håll i landet, men sorgligt att säga kom ej mycket därav kyrkbygget till godo. Det skulle så småningom visa sig att det mesta förskingrats, huvudsakligen genom en ansvarlös utlåning. Den som i främsta rummet hade skuld härtill var justitiarien och »Hof-Camereraren» Anders Tenggren, som under sin tjänstetid 1766–73 tillskansade sig makten även inom kyrkorådet.

När kyrkoherde Jonas Colldén, en av vaxholmsborna omtyckt präst, avled i augusti 1772, förordnades magister Samuel Säf till nådårspredikant. Redan vid Colldéns bortgång uppstod bråk om kyrkans medel. Prosten Reuterstedt anmälde i domkapitlet 28/8

att Tenggren sökte tillvälla sig disposition över dem, varför det vore nödvändigt att en inventering företogs av en av kontraktets kyrkoherdar, eftersom han själv på grund av giktanfall var förhindrad. Inventering förrättades 4/10 av kyrkoherde Sundberg i Östra Ryd med resultat, att han meddelade sina förmän i Uppsala att »Kyrkans medel äro genom lån kringspredde och hwad swårighet det är at få någon reda derpå . . . Den summa af mer än 6 000 dlr. kpmt. som Consistorium förl:ne Midsommar öfwersändt till Sahl. Kyrkoh. Colldén war wid min ankomst af Enke-Pastorskan lämnat till Nådårspredikanten Herr Samuel Säf, men han hade den ej förr bekommit, innan Herr Håf-Camereraren och Justitiarien på Kyrko Rådets wagnar fordrade, dels deraf till materialiers inköpande för kyrkobyggnaden, dels ock at utlåna en summa af 1 200 dlr. till Lieutenanten Scheffel, så at jag af dessa pengar endast fick inlägga i kyrkans kista 1 834 dlr.» Sundberg hade även velat inventera de för kyrkobygget anskaffade materialer, men Tenggren sade sig ej för dagen kunna redogöra därför och hade ej räkenskaperna i ordning. Sundberg fann emellertid »anstalterna för denna nya kyrkobyggnad ganska svaga». Han skriver att grunden lades för mer än 12 år sedan »hwaraf största delen af det som är öfwer jorden är nedfallit». Den gamla materialboden, som då uppbyggdes, »är nedrutten, en ny är uppsatt, som kostar dubbelt emot hwad den borde. Materialer, som upköptes för flere år sedan, äro dels förskämde, dels förskingrade och ännu upköpes Bräder, Tegel, Bjälkar, Kalk m. m. utan at någon Byggmästare eller Förslag äro antagne eller någon sådan grundritning på kyrkan är stadfästad, som kan wärkställas, emedan den förut antagne är alt för widlyftig och kostsam».

Enligt inventariet 4/10 1772 fanns i kyrkans kista 2 898: 3 dlr. kpmt. (mest sedlar) samt lånereverser å tillsammans 27 597 dlr. till 29 gäldenärer, störst bland dem löjtnant Scheffel med 9 057 dlr., intecknade i hans gård på Rindö samt som pant en diamantring, därefter Tenggren med 6 550 dlr., inteckande i hans två gårdar i Vaxholm samt mot panter i guld och silver.

Det förefaller som om vaxholmsborgarna nästan samt och synnerligen fallit till föga inför sin slipade justitiarie, som skulle vårda

rättsskipningen och med oväld vara magistratens styresman men av egen nytta i stället såg sig själv till bästa. En orädd man fanns dock i Vaxholm, landsfiskalen och ingenjören Anders Norrstedt, som reviderade detta inventarium och 20/11 insände berättelse däröver till domkapitlet. Den visar att valen till »Kyrko Direction och Kyrko Föreståndare» skett i skymundan eller, för att använda Tenggrens uttryck, »af gamla wahnän» och att de som jämte honom fungerade i dessa ämbeten ej behövde »legitimera sig genom Consistorial eller Protocoll».

Sedan Norrstedt citerat detta svar, skriver han: »Jag kan i anseende till detta swar intet erkänna the af Borgerskapet okiände och owalde Personer för Kyrkans Föreståndare och Förwaltare af Kyrkans medel och tillhörigheter, likfast mehra såsom owederhörige Personer, hwilka på ett ensidigt och egenlyttigt sätt sig sjelfwa thertill uphäfwit, tagit Kyrkans Nyckel och medel under sin fria och otwungne disposition och therigenom äro orsakerne upkomna till alla the oredor, onödige utgifter och Cassans blotande, hwaröfwer Församlingen ständigt ropar och klagar; men kunna inthet thessa Personer undgå redogörelse för sina förwaltningar, fylla allan skada the förorsakat samt wid wederbörl. domstol befordras till Laga näpst.» Norrstedt slutar sin långa skrivelse med denna veklagan: »O, en usel hushållning, stäld på slipprig grund och på ett i syndamörker nedsänckt godtycke!»

Vid sockenstämma 8 nov. kunde man ej få klarhet över vilka församlingen valt till ledamöter i kyrkoråd och »Direction», varför begärdes att de själva behagade uppge sina namn. Härpå berättade justitiarius Tenggren att han och rådman Sandberg voro ledamöter i dessa styrelser, samt å borgerskapets vägnar rådmännen Sundström och Tetens, varjämte borgaren Spångberg »wore af Församlingen utnämnd till oeconomie Kyrkowärd». Kyrkokassör var emellertid postmästare Jacob Essén, en beskedlig natur som tydligen föll undan för Tenggren och hans kumpaner i kyrkoråd och direktion. Norrstedt var ej lika undfallande som Essén. Han gick skarpt tillrätta med Tenggren och anklagade honom för att han själv och till några vänner lånat ut kyrkans medel mot dålig säkerhet så att kyrkans ekonomi riskerades.

Norrstedt höll samman med magister Eric Holmén (vald till kyrkoherde i Vaxholm 16/8 1773) för att bevaka de små församlingbornas rätt emot Tenggrens egenmäktiga skötsel av samhällets angelägenheter.

Den 22/7 1773 hade Holmén skrivit till domkapitlet och uttryckt sin oro för kyrkans medel. Han föreslår att lånereverserna granskas och eventuellt uppsägas, varefter medlen insätts på Rikens Ständers Banco eller Präste-Ståndets Enke- och Pupill-Cassa. Ett mystiskt inbrott hade nyligen förövats i sakristian, där kyrkans värdesaker förvarades, varvid bland annat Tenggrens pantsatta guldur och silversaker försvunnit!

Tenggren försökte avvärja anklagelserna mot sig genom att stämma Holmén till »Urtima Rådstufwu Rätt», vilken sammanträdde 3/12 1773 på Svea hovrätts förordnande. Holmén skulle svara ej blott för »upstudsighet och sidwördnad emot Magistraten» utan även för att han »upsatt och förfördt en stor dehl inwånare at wisa föragt och olydnad emot Tenggren och dess associerade rådmäns befallningar och göromåhl». Rättegången blev ett svidande bakslag för honom, som ej denna gång fick fungera som domare. Rätten frikände Holmén från anklagelserna »såsom förestafwade af hat, bitterhet och arglistighet» samt hämnd för att Holmén fordrat redovisning av Tenggren och det gamla kyrkorådet. Ett nytt kyrkoråd valdes på sockenstämma följande dag, då Tenggren, Sandberg, Sundström och Teten ersattes med rådmännen Christ. Linge och Simeon Semelin samt borgarna Hans Boman, Mats Falck och Carl Ekström.

Det var ej nog med att den urtima sessionen 3 dec. frikände Holmén, den beslöt även att målet skulle hänvisas till Svea hovrätt för »av wederbörande begångna Embetsbrott». Tenggren kände förmodligen marken bränna under sina fötter, varför han fann för gott att avgå som justitiarius i Vaxholm. Om hans vidare öden kan blott nämnas att han 1784 nödgades göra cession, då hans skuld till Vaxholms kyrkokassa med upplupen ränta var ej mindre än 12 470 dlr. kpmt.¹⁵

Vi återgå till att referera en del av vad de många skrivelserna till Uppsala domkapitel ha att berätta om Vaxholms kyrkobygge.

Den 11/11 1776 höll prosten Per Cosswa från Danderyd visitation i Vaxholm och skriver i protokollet: »Bekymmersammast är at Kyrkiobyggnaden, hwartill rundliga sammanskotter äro samlade öfwer hela Riket, skal wara så illa företagen at flere 1 000:de D:r äro förgäfwes använda och sådane hinder i vägen lagde, at ny kyrkias uppbyggande icke synes mögeligt så snart som den gamla omkullfaller, hälst som soknens inwånare af ledsnad wilja undandraga sig alt. Jag behöfwer icke beskrifwa, huru illa med det ena och det andra är wordet hushållat, men får allenast tillägga, huru försämrandet blifwit synbart utan mellankommande förbättring.»

Tre år senare besökte prosten Cosswa åter Vaxholm och stannade en hel vecka sysselsatt med att försöka få kyrkbygget igång. Den gamla kyrkan var nu så nerruttnad att det ansågs försiktigast att transportera kyrkkistan till ett valv i fästningen, försett med järndörrar. Det beslöts att den nya kyrkan skulle uppföras »efter förr approberade ritningen, såwidt kyrkans medel det tillåta, hwarom accorderades med den af Öfwer Intendents Ämbetet dit förordnade Murmästaren Friese i Stockholm och dertil andre nödige anstalter widtogos». Att öva tillsyn över bygget åtog sig v. landshövdingen J. M. Gyllenhök (död 1792 på Väsby gård i Värmdö s:n), varjämte kommandanten, överstelöjtnant H. von Drake, utfäste sig »att besörja om denna kyrkobyggnad och hos Höga wederbörande ansökning göra at få nyttja Fästningsfångarna emot en liten dagelig wedergällning samt bygningsredskap på Fästningen, alt til ingen ringa besparing». Även den nye justitiarien Drangel och postmästare Essén »wisade all sorgfällighet till kyrkans förmon». Den förre åtog sig »at taga de mått och steg som lagen utstakar till bygnadsanstalternas behöriga befrämjande». Detta avsåg väl i främsta rummet att indriva de utlånade kyrkans medel, vilka genom kungörelse från predikstolen uppsagts och sedan länge varit förfallna. Lånen belöpte sig till omkring 47 000 daler, varav minst 20 000 betecknades som osäkra. Åren 1770-75 hade i rikskollekter och på stamböcker 24 262 dlr. influtit till kyrkbygget.

Besynnerligt nog fann Cosswa under sitt besök, att den ende

som från början till slut »bemödade sig at med contradictioner och advocata inwändningar hindra alla till kyrkans rätt och förmån samt kyrkobygnadens befrämjande antagne anstalter» var kyrkoherde Holmén! Cosswa skriver att »Deputerade sökte bemöta honom med all foglighet, wiljande icke för Ämbetets heder anse honom efter dess wisade, obehagliga upträdande, utan trodde sig då göra bäst, när uppå hans advocature emot kyrkan intet afseende gjordes».

Att Holmén var en i högsta grad intrigant person framgår av omdömet om honom i Herdaminnet. Man förundrar sig över att sedan Vaxholm lyckats befria sig från Tenggren dennes motståndare Holmén skulle bli en liknande förargelseklippa, på vilken kyrkobygget skulle stranda. Först såg det ut som det kommit riktigt igång. Efter ett förnyat besök kunde Cosswa rapportera till domkapitlet »at Kyrkobygnaden i Waxholm med all drift, sorgfällighet och lyckelig framgång fortsattes, hade jag tillfälle at med glädje åse, då jag mig derstädes för någon tid sedan infant, så at med Guds hjälp murarne snart äro opbrakte till sin höjd och kyrkan denna höst kan komma under brädetak». Cosswa berömmar Gyllenhök för hans osparda möda, likaså justitiarien »at påfordra arbetet och göra förmonlige ophandlingar», medan däremot Holmén »är sig lik, wisar ingen omtanka kyrkobygnaden till förmon».

När Cosswa nästa gång skriver till fäderna i Uppsala 25/6 1781 om Vaxholms kyrkbygge är han ej längre optimistisk. Tvärtom konstaterar han att bygget går långsamt, ej minst därför att Holmén strävar emot och nekar att utbetala för material och löner, så att flera hantverkare »gjort förgäfwes resor». Han bestred t. o. m. Gyllenhöks befogenhet som landshövdingens ombud och han oroade deputerade med sina omständiga besvärsskrifter. Över allt sökte han sätta käpp i hjulet för deputerade, som dock oförtrutet sökte fortsätta bygget. Taket skulle tjäras nästa sommar och fönster insättas. När beslut härom skulle fattas, upplyste emellertid Holmén under fleras instämmande »at hwarken Kiörko Rådet eller Kiörkowärdar numera funnes» sedan dess ledamöter av sagt sig sina sysslor och inga andra inom försam-

lingen ville åtaga sig detta besvär! Även magistratens närvarande ledamöter förklarade sig icke vara att anse som församlingens fullmäktige i detta ärende. Med vilka skulle då deputerade rådgöra om kyrkbygget?

Under år 1782 avled prosten Cosswa och hans ämbete övertogs av kyrkoherde Anders Rydén i Öster Åker. Denne rapporterar 26/11 1783 till domkapitlet: »Medel till kyrkobygnadens fortsättande finnas nu inga. Det blifwer sålunda brydsamt at finna utvägar till dess fortsättande.» Detta framgår ännu tydligare av hans rapport den 18 påföljande mars: »Nog lærer det wara wist at Församlingen genom egen förmåga utan understöd af publice hielp omöjeligen kan fulborda den nya kyrkobygnaden, om man menar densamma i hela sin widd efter den i början faststälte Ritningen. Men det torde wäl wara möjligt, om wiljan är god, at med kyrkans inflytande medel efter hand innanreda den delen af kyrkan som redan är bygd, at man derstädes kan förrätta gudstiensten och således ej behöfwer fruktlöst använda inkomsterna til den gamla, bofälliga kyrkans widmakthållande, hwilken ändå ej länge kan hafwa bestånd.»

Oredan i den kyrkliga förvaltningen liksom brist på medel lamslog kyrkbygget även i fortsättningen. Det låg i det närmaste nere så länge Holmén var kyrkoherde. Det hjälpte föga att domkapitlet uppdrog åt kontraktsprosten, doktor Blomberg i Värmdö, att ta hand om Vaxholms kyrkas ekonomi och fungera som dess kyrkoråds ordförande. Holmén förstod likväl, trots att han på så sätt ställdes utanför, att lamslå rådets förhandlingar och beslut »genom onödiga disputer till långt inpå nätterna». Slutligen beslöt ärkebiskop Uno von Troil att själv ingripa för att bringa ordning och få ett slut på inbördesfejden. I maj 1795 anställde han en fem dagars visitation — hittills hade dessa gjorts av kontraktsprostarna — och tog därvid Holmén i en hälsosam upptuktelse. Härom upplyser det digra visitationsprotokollet¹⁶ att ärkebiskopen »alfwarligen förehöll honom, huru alt nogsamst sköntes den mindre foglighet, hwarmed han sig upfört och ej annat kunde åstadkomma än gräl och ofrid i Församlingen, hwaröfwer så mycken klagan blifwit förd». Ärkebiskopen lyckades lugna sin-

vena och förmå kyrkorådsledamöterna att kvarstå i sina befattningar. Han gav några enkla förhållningsorder för kyrkorådet och lovade, att om de ej efterföljdes av Holmén, skulle han laga att så skedde.

Beträffande kyrkbygget förklarade ärkebiskopen att han i samråd med den vid visitationen närvarande landssekreteraren Hortulan beslutat att gemensamt med landshövdingen ingå till Kungl. Maj:t med hemställan om ännu »en Stamboks och Collects ärhållande öfver hela Riket till den begynte nya Garnizons-kyrkans fullkommande». Den vidlyftiga byggnadsplanen borde dock efter landshövdingens tidigare förslag förenklas så att »korsbyggnaderna förswunno och kyrkan indrogs til den i deseinen faststälte längd och sedan innanreddes». En skicklig byggmästare borde anställas för att fullborda ännu resterande byggnadsarbete.

Den 25/6 1798 avled Holmén och fick till efterträdare Mattias Holmberg. Han var en präst av helt annat kynne och lyckades åstadkomma frid och ordning inom Vaxholms församling efter 30 års inbördes fejder eller, som det heter vid prostvisitationen 1814, »han bröt sjelfswäldets bommar». Under hans kyrkoherdetid (1799–1807) blev kyrkan äntligen färdig att tagas i bruk. Den 14/8 1803 skrev han till domkapitlet och begärde att det nya templet skulle invigas »hwilken högtidliga förrättning är af Waxholms Innewånare så mycket mer efterlängtd, som man för att kunna förfärdiga den nya Kyrko Byggnaden warit nödsakad att använda så mycket af den gamla Kyrkan, att Gudstjensten i den sednare kan numera icke utan största swårighet förrättas». Domkapitlet gav omedelbart prosten Blomberg i uppdrag att verkställa denna förrättning, som ägde rum »13:de Söndagen efter Trinitatis» 4 september. I ett kort brev till domkapitlet bekräftar Blomberg invigningen och ger tillika tillkänna att »denna Kyrka, på Konungens höga befallning genom nådigt brev till Herr Öfwerstelieutnanten, Commendanten och Riddaren Ehrenhielm kallades Gustaf Adolfs kyrka».¹⁶

Den långa och ofta avbrutna byggnadstiden orsakade att kyrkan besvärades av fukt i så hög grad att trägolvet ruttnade, tegelstenar lossnade och sakristian på grund av mögel och svamp ej

Bild 3. Vaxholms kyrka, invigd 1803. Foto Strömbergs bokhandel, Vaxholm.

kunde användas till förvaring av kyrkans handlingar och skrud. Detta står att läsa i kyrkorådsprotokollet 16/8 1807. Det blev en betungande uppgift för den fattiga församlingen att under de kommande åren råda bot på dessa skavanker.

Skolan

Skolan var förr nära förbunden med kyrkan. I de flesta landsförsamlingar fanns inga skolor förrän folkskolestadgan av år 1842 påbjöd dem. I städerna med deras tätare befolkning var dock en lärdomsskola, ofta kallad pädagogium, redan på 1600-talet ett kännetecken på stadsprivilegiet. Där räckte det ej med att meddela alumnerna undervisningens första stadier i stavning, läsning, skrivning och räkning utan latinet var ett huvudämne med syfte att förbereda disciplinerna för den lärda banan.

Vaxholm erhöll sitt pädagogium redan på 1680-talet. Dessförinnan fanns en skolmästare Lars, ty enligt kyrkans räkenskaper utbetalades till honom »efter Amiral Hans Klercks och Kyrkioh:s

willie» 14/11 1679 hans »deputat» med 10 daler.¹⁵ Kyrkoherde Enewall omnämner ej denna skolmästare i sin akademiska avhandling om Vaxholm men ger däri i högtravande latinska fraser en historik om pedagogiets uppkomst. Den lyder i översättning:

»Mera berömda skolor för de vittra idrotter, vilka i stort antal inrättats över hela riket, upphöja och prisa ärorika konungars frikostighet och omsorg, när det gäller den sanna religionens och all kunskaps och dygds framgång och blomstring. Om detta talar även i underdånighet Vaxholms skola. Församlingens medlemmar anbefalldes en gång en studerande åt länets hövding med begäran, att han måtte erhålla lön i spannmål. På grund härav befallde högtsalig konung Karl XI, att en gård skulle köpas till bruk för kyrkan, skolan och härbärgets och att kyrkokassan skulle bestrida kostnaderna. I början utbetalades alltså ett visst mått spannmål som lön åt läraren, sedan förvandlades detta till penningar och värderades till 150 daler kpmt.»

Enewalls version av konung Karl XI:s omsorg om en skolas inrättande i Vaxholm överensstämmer dock ej med den kungliga resolutionen av 18/10 1686.¹⁷ Den är ställd till Statscontoiret och lyder:

»Wij hafwa på försambl:s i Waxholm underdånige anhållande samtyckt dertill, at en Pädagogus må dijt förordnas, som deras barn underwijsa kan i deras Christendoms stycken och andre wakre dygder, hwilken Wij med underhåld nådigst försee williom. Ty befalldes Eder hermed at I upføre en sådan Persohn först på tilkommande åhrs stat och sedan alt framgent åhrl. för så stor löhn, som andre sådane betiente äre wahne at åtniuta.»

I kungabrevet nämnes intet om inköp av en gård för skolans behov. Enewalls samtida som pädagogus, Per Gröndahl (skrivs även Grondell), har emellertid efterlämnat en »Berättelse om Waxholms Scholae inrättning och Stat»¹⁶ vari läses:

»År 1693 kjøptes en liten gård til Scholaegård af 53 alnars längd och 25 alnars bredd för 230 Dlr. kpmt., men som tå inga medel fantes at taga til Scholan, gjorde Kyrkian försträckning som nu är återbetalt, hwaräst år 1726 upsattes en stufwa under et tak, men är nu ganska bristfällig. In uppå gården sjelfwa scholestufwan med en liten kammare.»

Inköpet av denna skolgård kan sättas i samband med ännu ett bevis på Karl XI:s välvilja mot Vaxholms kyrka och skola. Den 7/5 1692 skriver kungen till landshövding Gyllenborg:

»Wij se af Eder underdån. skrifwelse daterad d. 31 Martij sistl. huruledes Inwåhnarne uti Waxholm hoos Eder angifwit, at de för deras fattigdoms skull ej hinna medh at hålla deras kyrkia wid macht eller opbyggia sig en schola, derest deras barn kunde informeras uti sina Christendoms stycken, warandes lijkwähl dersammastädes en Pädagogus, som af Oss underhålles, hwilken gerna skulle willia giöraienst, men i mangel af huusrum intet får komma at läsa för barnen; och som I underdånigt för dem intercederen, at Wij i nådigt anseende till deras medelöshet täcktes förinna dem at hafwa Sparbössa wid Waxholms Broo, derest alla så inkommande som uthgående fahrkoster anläggia, uti hwilken de förbiresande efter egit behag något måge inläggia, som sedan kunde emplojeras så till Kyrkians reparation som scholans opbyggiande dersammastädes samt de fattiges understödiande der på orten; Altså samtyckia Wij dertill i nåder och hafwen I at ställa behörige ordres, at en fattigbössa till samma behof wid Waxholms broo må blifwa opsatt.»

Av skolmästare Gröndahls nyss anförda berättelse fortsättning framgår att en tredjedel av arbössemedlen gick till skolbyggnaden, men denna »tertial» belöpte sig till högst 10 dlr. årligen, fastän då även medräknades vad som föll i »en annan bössa som står wid Kyrkian». Det förefaller ej som om de sjöfarande helt av fri vilja offrade till Vaxholms ecklesiastika behov i arbössan vid Bron (nuvarande kajen), ty sedan tullkammaren 1805 förflyttats och dess stenhus försålts, frågades vid kyrkorådssammanträdet 16/8 1807: »Hwem skall nu swara för Fattig Bössan wid Stora Bron?» Härefter upplystes »at både kommande och farande, sedan de offrat i samma Bössa, äga större förmons rätt at till Stora Broen lägga och sina waror på densamma uptaga.»

Även om man ej vill jäva Gröndahls uppfattning »at Konung Carl den elofte aldeles är Waxholms scholas förste instiftare», framgår dock av breven till Uppsala domkapitel, att behovet av ett predikobiträde till Vaxholms kyrkoherde var det bärande motivet till en pädagogus' anställande. Den 18/4 1687 beklagade sig nämligen kyrkoherde Martin Melander (1676–1697) hos dom-

kapitlet att han »intet allena förmår altijd i rätthan tjdth sielf Guds ordh förrätta förmedelst mitt sjukliga tillstånd, uthan måste ofta andre anlijta, och såsom här är en beswärlig och oläglig orth, at iag i hastigheten icke kan få någon Prestman». Han ber därför ödmjukt att erhålla en medhjälpare »uthi Guds ords för rättande sampt barnalärare uti församblingen». Därtill föreslår han Dominus Jonas Lingman, om vilken han betygar att han har »godt wittnesbörd om sitt wälförhållande . . . är och benöid med dhen löhn Eder faderliga Högwyrldighet härtil förhulpit hafwer». Härmed syftar han på den i kungabrevet gjorda utfästelsen att genom statskontoret årligen skulle utanordnas ett skäligt arvode till en pädagogus. Det kom att utgå med 50 dlr. silvermynt eller, såsom Enewall uppger, 150 dlr. i koppar.

Det var följaktligen nödvändigt att barnaläraren var prästvigd så att han kunde tjänstgöra som vice pastor. Han förordnades av domkapitlet, som ej tycks ha antagit den av Melander föreslagne Lingman utan en vid namn Zacharias Ekman (enligt Enewall). Han efterträddes 1695 av Anders Sunnerberg, som i brev till domkapitlet 8/6 1696 uppger att han utom det statliga arvodet uppbar 6 dlr. av varje skolgosses föräldrar, vilket många av fattigdom ej förmådde betala. Dessutom voro 8 kollekter om året anslagna till hans knappa uppehälle.

Sunnerberg behöll sin tjänst ända till 1717. Han var gift med dottern till Melanders efterträdare, kyrkoherde Johan Beronius (1697–1721). Sunnerbergs svåger, Magnus Beronius, övertog tjänsten som pädagogus och skötte den till 1723, då han utnämndes till kyrkoherde i Vaxholm. Pädagogus blev då Lars Betulander, som i sin tur blev kyrkoherde efter Beronii död 1736.

Dessa lärare höllo säkerligen måttet på vad den tiden fordrades av en akademiskt bildad pädagog. Till belägg härför skola vi anföra en del av Betulanders »Scholae Waxholmensis Catalogius MDCCXXV (katalog för Vaxholms skola 1725).¹⁴ Gossarnas antal var 18, därav 3 »introductus» sommaren 1723, de övriga 1724. Fädernas yrke har latiniserats, såsom »civis filius» (borgarson) »paedagogi filius» (lärareson), »agricolae resp. rustici filius» (bondson), »hortulani filius» (trädgårdsmästareson), »justitiarum filius»

(domareson), vilkens namn var Abraham Hartzell. Latiniseringen ger ju redan en viss lärdomsglans åt lärjungarna, som dock föga torde ha motsvarats av verkligheten. När Betulander räknar upp läroböcker under rubriken »Prefectus», bland andra »Hoc intervallo tantum catechismi explicationem Svebelii», söker han ju att ge en klassisk form åt den bekanta långkatekesen av ärkebiskop Svebilius, likaså låter »praetertaple interv. in Arith. regul. de tri» lärt fastän en enkel räkelära avses. Men nog borde »spatio Gram. latinam» ha ingjutit tillbörlig respekt hos lärjungarna att här var det verkligen fråga om något mer än att lära sig läsa, skriva och räkna; här gällde det förberedelser till akademiska studier. Antagligen bedrevs för den skull studierna individuellt. Under rubriken »qvale ingenium» gavs betygen: Bonum, Mediore, Tardum, Docile (god, medelmåttig, trög, lat). Blott i ett fall utdelades betyget »Excellens»; det gällde pojken Carl Hallenberg, »patrem ignorat», dvs. av okända föräldrar.

Tredje sidan i katalogen upptar »puera» (flickor) och är skriven på svenska, kanske med underförstådd mening att av det könet väntade pädagogus ingen mottaglighet för den klassiska bildningen! Av de sex flickorna erhöles Barbro Utter och Greta Lerkia, som undervisats i tre år, betygen Medelmåttig resp. Trög. Om Barbro skrives att hon »hafwer lärt sig wäl lille och lång catechisen, räknat uti additionen, subtr. och multiplication» medan Greta blott »hafwer läsit igenom Psalmboken, lilla och lång catechisen». Av de övriga fyra betecknades skeppardottern Brita Borg som »Snabb» och hade väl »lärt läsa swenskan i bok samt latin (!) A.B.C.-bok, lill och lång catechis». De tre andra hade intagits 1725 i skolan, en så sent som 4 april men dock »på thenne korta tiden lärt stafwa och läsa rent Swenska A.B.C.-boken». Ändock erhöles hon betyget »Trög»!

Examen med samtliga disciplar hade 22 juni anställts av justitiarius D. Hartzell, kyrkoherde M. Beronius och rådman J. Thim. Några år senare i en skrivelse till domkapitlet 21/2 1731 betygade Vaxholms församling att Betulander »med all flijt och sorgfällighet förestått skolan, så at man under Examina publica förspport ett märkeligit framsteg och prof af en god läromästare». Men

hans levebröd var så knappt att han ville söka sig till Ladugårdslands skola, vilket vaxholmsborna ej kunde motsätta sig utan tvärtom rekommenderade transport, eftersom de ej kunde förbättra hans lön. Någon flyttning torde ej ha blivit av, ty såsom redan nämnts utnämndes han till kyrkoherde i Vaxholm 1736.

I mars 1737 förordnades skolmästaren i Östhammar, Olaus Dufwa, till pädagogus. Vaxholms församling anhöll hos domkapitlet att han skulle prästvigas för att vid förfall kunna biträda kyrkoherden. Därtill var Dufwa ej hågad, ty han hade mer än nog arbete med undervisningen, något som framgår av hans brev till Uppsala i juli s. å. Han anser sig ej kunna »substinera på min lön, så framt jag ej jemte scholungdomen hade mine private disciplar, till hwilkas information de få öfrige stunder användas måste, om man här wil få sitt uppehälle». Han frågar de höga fäderna, om han ej gör rätt för 150 à 200 daler kpmt. i årlig lön »då han här allena måste informera Scholungdomen, hwilken dagligen till et större antal förökas, men består mest av A.B.C.daris och incipienter utaf så olika framsteg och så många variable lectioner, som de sjelfwe äro». Men kyrkoherde Betulander vidhöll sin mening. I september skrev han till domkapitlet att om Dufwa ej vill hjälpa honom med gudstjänsterna, anser Vaxholms församling att skolan ej behöver »en så höglärd man» utan kan betjänas av en gymnasist eller högst en student! Dufwa stannade i Vaxholm till våren 1741 men då blev det ett brått och bedröfligt slut på hans lärarverksamhet. Ryktet hade gått att han, ehuru gift, hade »lägrat» sin piga, denna hade fött ett barn, som dog på tredje dygnet, och själv avled hon under nionde dygnet. Innan dess hade hon bekänt att Dufwa var barnafadern. Denne erkände, dömdes av Svea hovrätt till dryga böter och tre söndagars kyrkoplikt, dvs. att stå på pliktpallen inför menigheten. Församlingsborna ville ej längre sätta sina barn under hans information och begärde en ny skollärare.

Domkapitlet avsatte Dufwa och antog i hans ställe Christoffer Ternström. Denne tituleras visserligen i protokollen »hans ehrewordighet» men var nog i själva verket en äventyrare. Att döma av ett stämmoprotokoll i maj 1743 (skrivet av nytillträdde kyrko-

herde Enewall)¹⁵ var det dåligt beställt med ordningen i skolan. Barnen gingo ute om nätterna och »giorde oliud och skelmstycken». Man skulle straffa dem med att »sitta i stocken en söndag», men hellre borde fäderna »hafwa barnen med sig i kyrkian och bringa dem at stå mitt för bencken på gången». När Enewall därefter påminte de äldre om nödvändigheten att hålla »christendoms förhör», begynte församlingen »öfwer alt klaga at theras barn blifwa i scholan bortskiämde och lära idel skiälmsstycken. Scholmästaren skulle sällan wara inne, utan betienar sig af sin broder Johan Ternström, en till allehanda skalkstycken inclinerad poike om 15 el:r 16 år, hwarför församlingen blifwit förorsakad sina barn utur Scholan taga och derifrån hålla».

Ynglingen Ternström tycks ha haft sadistiska anlag. Han fann ett nöje i att plåga skolbarnen, även på det mest otillbörliga sätt. De beskyllningar föräldrarna framdrogo mot honom vittna därom och äro i en del fall så vidriga, att de ej kunna återges. Det är nog att omnämna deras klagomål att han skar barnen i fingrarna så att det blödde, drog flickorna i håret kring golvet, slog dem i ansiktet och över ögonen med käppar så att blodvite uppstod etc. Både denne infame slyngel och hans äldre bror skolläraren »avlägsnades sedermera från platsen, reste som skeppspräst till Ostindien och dog på återresan hem». Detta är det besked som Enewall lämnar om Christoffer Ternström i sin latinska vaxholmsavhandling.

I hans ställe förordnade domkapitlet i slutet av år 1743 Nils Ihlström till pädagog. Han berömdes vid prostvisitationen 2/6 1745 att hava »med barnen gjort så stor berömlig flit at största delen kunde wäl utantill frågorna med deras swar och dertil hörande Skriftens Sprog af D. Swebilii Catechismus. Jemwäl anförer han de mer för sig komna uti Latinum och Räknekonsten.» Han var tydligen en värdig efterföljare till Betulander och sökte upprätthålla skolans anseende. Tyvärr avled han efter några års verksamhet.

Ihlströms efterträdare Per Grondell (Gröndahl) får även gott betyg av Enewall för trogen tjänst, men därefter synes den i slutet av 1700-talet rådande förbistringen av samfundslivet i Vax-

holm även ha övat ett menligt inflytande på skolan. På 1770-talet var Per Nordenholm lärare men led av hypokondri och måste senare vårdas på sinnessjukhus. Undervisningen sköttes delvis och på vikariat av en ung man, Carl Lindblad, men även om han hade god vilja voro hans villkor så usla, både vad uppehälle och skolhus beträffar, att hans handlingskraft ej kunde utvecklas. Han nödgades både bo och hålla skola i en enda kammare, som dessutom låg i en gård »der krog hålles». Det gamla huset på skoltomten hade ruttnat ner och något nytt hade ej uppförts fastän magistraten 1772 ålagt vaxholmsborna att bygga skolhus.

Hur illa det stod till med skolan ses av visitationsprotokollet 11/11 1776: »Scholeverket är i det aldra uslaste och medömkansvärda tilstånd samt således tarfwar uti lika mon et skyndsamt uphjelpande och förbättring. Scholegård skal hållas af Församlingen och då den nu är förruttnad, måste inwånarne hyra husrum för Schole-Mästaren, hwilkens inkomster äro ganska usla och Personens (Nordenholm) oskicklighet, i anseende til dess öfverhanden tagande siuklighet, synes för ögonen... Garnizonens barn njuta hos honom fri underwisning och stundom upfylla den af Inwånarne hyrda Scholestufwan, at de sednares egna barn hwarcken medhinnas af en ensam man, ej eller få åtnjuta den förmon, som föräldrarne för sine pengar wänta.»

Vid Michaelis 1779 blev skolan husvill. Enligt domkapitlets brev 26/1 1780 skulle landshövdingen förelägga borgarna att »inom wiss föresatt tid åstadkomma den åliggande Scholebygnad på det icke Scholinrättningen må aldeles komma at förfalla». En änka Dahlgren höll en småbarnsskola till stor förtret för Lindblad, men domkapitlet ansåg att hon kunde få hålla på därmed »blott hon kan bibringa barnen ett rätt stafningssätt med mera. Detta wore ej till skada utan gagn för Scholmästaren, som på så sätt emottager disciplar som äro läskunniga och giort en början med D:r Luthers Cateches».

Skolrumsfrågan var nu så tillspetsad att Lindblad nödgades inställa undervisningen av brist på skollokal. Trots att även K. Maj:t genom utslag 1/12 1775 ålade Vaxholms församling att uppföra ny byggnad på skolhustomten, blev det inget bygge av.

Samma apati och likgiltighet som rådde beträffande kyrkbygget förnams rörande skolbygget. Ännu vid visitationen i mars 1790 konstateras att »Scholegården belägen i Kyrckoqwarteret är utan all åbygnad... För felande husbygnad har rådmansänkan Anna Margareta Wickner år 1782 gifwit Församlingen gården no. 5 i Brunsbergs qwarteret till Scholegård. Scholebarnen war nu 16 st., de examineras årligen Midsommar och Jul. Scholemästarens lön 16 Rdr. af Kronan i stället för spanmål, 2 schilling af hwart matlag i Staden och 1: 16 Rdr. om året för hwart scholbarn, de fattigaste undantagne, samt afkastning af scholan tilhörige tomter».

Nytt skolhus fanns ej då ärkebiskopen visiterade Vaxholms församling i maj 1795, skola hölls fortfarande i den gamla timmerstugan. Läraren »prestmannen Lindblad» vitsordades emellertid för att han »med flijt fullgör sin syssla». Han hade domkapitlets »consistorial» på denna sedan 1778, hade dragit sig fram tidsalt utan den ringa ordinarie lönen, som uppbars av Nordenholm, och lärt sig till den grad försaka att han i samband med visitationen skrev till domkapitlet, att han ej yrkade på skolhusbygget »derest wid den nu warande, donerade Scholegård Församlingen låter uppbygga et Rum til Scholans hållande, hälst de 2:ne warande Boningsrummen äro til egit behof för mig oumgänglige».¹⁶

Sedan ordning införts i Vaxholms kyrkliga förvaltning av den nye kyrkoherden Holmberg, torde sent om sider ett skolhus ha byggts på den gamla skoltomten. I visitationsprotokollet 1814 berättas, att prosten Justelius avlade besök i skolan »der Scholemästaren Johan Ludwigsson syslan innehaft sedan Mars 1811 och hade några och 20 ynglingar samlade, hwilka uti den anstälte Examen ej allena uti Salighets Läran och Religions Historien utan äfwen uti skrifwande och räknande samt uti den Allmänna och Fäderneslandets Historia ådagalade wackra prof af sina insigter... Hwad som ökte Scholelärarens förtjenst war at äfwen några ynglingar uti Franska och Tyska språken hade gjort berömlige framsteg, både uti innanläsning och explication». Tydligen hade den gamla pädagogien upplevt en förnyelse. Ludwigs-son åtnjöt så stort förtroende »at både Ädlingar och Prästebarn uti helpension blifwit honom öfwerlämnade». För övrigt omtalas

att det dessutom fanns en privat »Pensions-inrättning» i Vaxholm, där ungdom av bägge könen undervisades i »såväl handaslögder som språk».

Denna hoppfulla situation ändrades dock snart. År 1824 förordnade domkapitlet en orkeslös och utfattig gammal präst vid namn Johan Wallenberg till skollärare. Han kunde ej själv sköta undervisningen utan lämnade den till en fosterdotter, helt oduglig därtill. I en inlaga klaga tre av Vaxholms ledande män över att skolan därigenom »kommit i ostånd, barnen äro utqvarterade inom staden til gamla gubbar och gummor mot ringa ersättning och kan i så måtto, utan Dom Capitlets understöd eller Pension, Skolmästaren sig ej bärga». Vid sockenstämman 1825 beslöts att föreslå domkapitlet att klockare- och skolmästaretjänsten skulle sammanslås och att det ej vore nödvändigt att den sistnämnde skulle vara präst. Vid barnens undervisning skulle man tillämpa den s. k. Lancastermetoden med monitörer. Förslaget vann dock ej domkapitlets gillande enligt beslut 5/11 1825. Wallenberg kvarstod utan att göra någon nytta, så att kyrkoherde Ahlgren säger sig vara tvungen att undervisa konfirmanderna i de första grunderna.

Förhållandet måste till sist ha blivit alldeles ohållbart, ty 20/3 1827 insänder Ahlgren kyrkostämmans beslut att den anställt v. organisten och klockaren i församlingen August Söderström att även förestå skolmästaresyslan. Vad domkapitlet yttrade härtill framgår ej av handlingen¹⁶, blott att Wallenberg 1828 sökte pension ur »Nödlidande Presters Cassa». Säkerligen var denna förening av klockare- och läraretjänsten förmånlig för Vaxholms invånare, vilkas ekonomiska betryck vid denna tid förefaller ha varit särskilt svårt. Med skolprästens indragande torde sista nimbusen av ett klassiskt pädagogium ha försvunnit från Vaxholm.

Sjöfolk

Genom ortens läge vid stora skeppsleden till Stockholm var det naturligt att många av Vaxholms manliga invånare, i synnerhet de yngre, begåvo sig till sjöss. Det kunde i många fall betyda

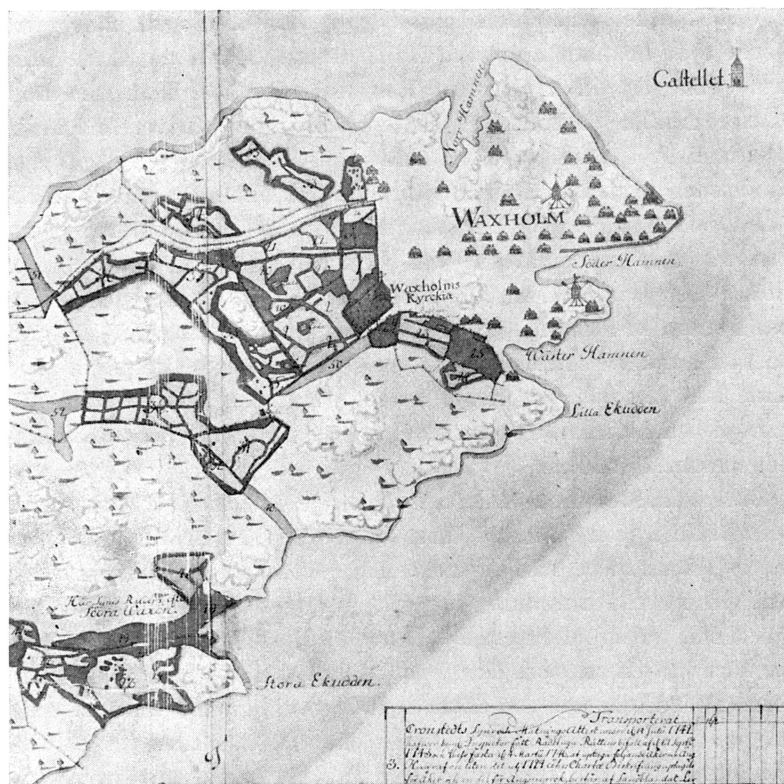

Bild 4. Södra delen av Vaxholmslandet enligt lantmätare Magn. Kjellströms karta 1750. Lantmäteristyrs arkiv, Vaxholm 1: 2.

att de seglade på världshaven och voro borta i årtal. En del kom hem men många läto aldrig höra av sig. De gamla breven från Vaxholms pastorer till ärkebiskopen i Uppsala beröra ofta frågan om en sjömanshustru, som funnit väntan för lång och skaffat sig ett annat stöd, eller om en vittbefaren sjöman, som länge sörjts såsom död men efter många års bortovaro uppenbarar sig i den lilla hemstaden. Men det vanligaste var nog att han aldrig kom hem och att hans anhöriga så småningom sporde om hans dystra öde.¹⁴

Vi börja med en sjöman Daniel Andersson, som 1702 hade varit borta från hemmet i sex år. Hans hustru Catharina Matsdotter hade vänt sig till kyrkoherde Beronius med förfrågan, om hon kunde erhålla »skildnadt i äcktenskap». Han skriver till ärkebiskopen 22/6 1702: »Hustru Catharina har noga efterfrågat dee Siöfarande ifrån alla orter, hwilka hon öfwerkommit både i Stockholm och här i Waxholm, om någon warit som kunnat gifwa den ringaste underrättelse om honom, antingen han wore i lifwet eller genom döden afgången, men till datum ingen kunskap om honom bekommit.» Man kan förstå hennes ängslan och oro då alla hennes efterforskningar visade sig förgäves. Ett enda brev hade hon fått från sin make, skrivet i Riga 1696, vilket i sin allvarliga och kärleksfulla avfattning vittnar om det goda förhållandet makarna emellan.

Brevet inledes med »Hiertans älskelige k. hustru. Gudh medh oss altijdh i Jesu namn». Han skriver att han är vid god hälsa och »lijfssundheet stadder uthi Riga, kommandes ifrån Lybeck och går nu till Lundhen (London) i Engeland. Gudh gifwe sin lycka och wälsignelse dertill». Han hoppas få goda tidender från sin kära hustru och son. Han hade skrivit tre brev från »Narfwen» (Narva). Postgången var dock opålitlig: »Jag weet wähl at 2:ne äro bortkombne med skiepen, men om min k. hustru dheth tridie bekommit weet iag icke. Jagh skulle wähl nu hemkomma och fägna min k. hustru och lille son, men min resa har icke så kunnat favoricera migh, elliest har iagh warit så olyckelig at iagh icke mehra kunnat förtiena för kropsens uppehülle, ty kan iag icke min hiertans k. hustru dhenna gången medh något ihugkomma. Men om Gudh migh lifwet spaar, så förhoppas iag medh Guds hielp till kommande åhr komma till Stockholm.»

Den arma sjömanshustrun måste sitta där i stugan och vänta, utan en daler till hjälp att försörja sig och pojken! Föga tröst gav det henne att genom mannens postskriptum få veta, att det fartyg han seglade med passerat »Sundet» vid Helsingör, där tull måste erläggas till den danske »Öfwer Inspectoren», vars folk tog emot brevet för vidarebefordran. Hennes Daniel seglade ut på Kattegatt och vidare till fjärran länder för att aldrig återkomma.

Den 2/11 1703 skriver Beronius åter till ärkebiskopen och berättar att hustru Catharina förleden sommar erhöll underrättelse från Amsterdam »at Daniel war genom döden afgången, i det han af ett Spanskt örlogsskepp hans låhr afskutet och derpå blifwit död». Två brev från Amsterdam intygade dödsfallet. I det första av 2/8 berättar en vid namn Nils Bäckman för sin hustru på Ladugårdslandet att »Hustru Karins man i Waxholm skall wara skutin i Wästingen (troligen menas Vlissingen, fästning vid Scheldes mynning) låret aff och sedan åhr han 2 timbar der efter blifwin dödh, det berättar hans wärd som han gästat hoos min broder, thet samma talet hört förleden söndag, då wij der woro». Brevskrivaren är förmodligen en svensk sjöman, som i Amsterdams hamnvarter träffat samman med andra svenska sjömän på Carsten Hindriksons Kroe. Det andra brevet torde ha skrivits av denne krogvärd, som påstår att Daniel Andersson »efter sig lembnat in alles 30 gulden» men härav hade han behållit 20 för egen räkning och »andre skyldige». Änkan fick nöja sig med 10 gulden! Ett intyg från »Water schoten» i Amsterdam uppger att 22 gulden gått till wärdshusvärden och 6 gulden till pigan, men »för vårt arbete och möda intet». Förmodligen hade Daniel varit enrollerad i den holländska flottan under striderna mot spanjorerna.

Beronius skriver att änkan »nu war sinnad att gifta sig med den ehrlige och förståndige Erik Nilsson Hillebrand, inwånare här i församlingen». Detta anser han borde medgivas. Hon kunde behöva en mans stöd efter så många års oro och slit för brödfödan.

Om ett annat sjömansöde rapporterar Beronius 30/8 1712. Det gällde timmermannen Per Simonsson Holm, som hade varit borta 4 à 5 års tid. Hans hustru Brita Olofsdotter Ström hade ej hört av honom sedan 13/12 1708 från Visby, fastän hon tidigare ofta fått brev. Han hade vid Pingsttiden 1708 seglat till Gotland med en skeppare Nyberg, men utanför Gotland hade skeppet förölyckats. Nyberg hade rest tillbaka till Stockholm men Simonsson till Danzig att där försöka sin lycka. Där hade han avlidit sex dagar efter ankomsten. Skeppare Nyberg hade före sin egen död berättat detta för sin hustru, som betygat detta för hustru Brita i

brev 20/8 1711. Visitatörerna Biörkman och Kastenbergs i Vaxholm hade hört samma berättelse av skeppare Nyberg i oktober 1710 »at sådan de förlorade skäppet, så har Per Simonsson blifwit död om Wintern och det lærer wähl så wara, efter han warit borta 4 à 5 åhrs tijd och hans hustru inga bref bekommit».

Nu wille änkan Brita »byggia äckenskap med Kläckaren här i försambl. Lars Jönsson Berg», men Beronius dristade sig ej att sammanwiga dem. Domkapitlet hade förbjudit äckenskapet, kontrahenterna hade dock instämt sin sak inför Vaxholms rådsturätt. Beronius svarade där »att innan enkian skaffat sig säkert bewijs at dess man wore död, han ej kunnat någon lysning eller wigsel tillåta och derföre måhlet uti Consistorio föredragit». Rätten underrättade sig om klockarens och änkans förhållande »då samtel. Inwånarne gifwit dem det beröm, at dhe i begge sijdor sig wähl förhållit och at Enkian, som sig bordt, sörgdt sin afledne man och under sitt Enkiestånd i stillhet lefwat». På rättens fråga om någon visste det Holm var död, svarade »Commendant Major Magnus Gabriel Sparrman at han hört af Skeppare Nyberg det Holm wore död i Dantzig; detsamma wittnade visiteur Biörkmans hustru». Då Biörkman frågat Nyberg av vilken sjukdom Holm avlidit, hade denne svarat: »Huru han död blifwit säger iag för ingen mehr än hans hustru, men det är wist at han är död.» Rådhusrättens protokoll avslutas med följande ord: »Som kläckaren Berg förmente med detta Rådstuge Rättens attestato kunna förmå wigseln och han winna en gunstig resolution, altså kunde Rådstugu Rätten ej annars giöra, än at detta bewijs om wittens utsago, som alle äro af godt nampn och frågd, meddela.» Man får väl hoppas att de stränga ortodoxa fäderna i Uppsala veknade och gävo sitt samtycke till ett ärbart äckenskap.

Ännu ett sjömansöde böra vi dra fram ur de gamla gulnade folianterna. Det gäller en timmerman Petter Wikmanson, som vid sin hemkomst till Vaxholm fann sig bedragen. Han for ut med en Ostindiefarare 1732 och blev borta flera år. Han är emellertid mantalsskriven i Brunsbergs kvarter 1738. Han skriver själv till ärkebiskopen och man finner att det är en djupt förorättad man som för pennan:

»För Högwyrdige Herr Doctorn . . . nödgas iag ödmuikeligen gifwa tillkiänna, huruledes iag A:o 1732 något för Michelsmässotijd lät mig förhyra på en resa till Ost-Indien, under hwilken iag kom at fördröja till nästledit åhr den 21 Septemb., då iag förnam wid min hemkomst min laggifwa hustru Catharina Broms, den iag några åhr mig widfäst tillförende här i Waxholm, har emedlertijd försedt sig med otro uti äckenskap och med en annan man beblandat, hwarmedelst iag föränlåten blifwer at giöra mellan mig och henne en Separation af hushåldning med mera; alt för den skull anmäler iag i största ödmuikhet detta beskaffade måhlet och anhåller om tilstånd, at sedan denna saken — emedan iag ej finner mig med henne kunna förenas — och ändteligen blifwit af den wärldsliga Rätten skjärskådat, mig må effterlåtas söka skillnad mellan mig och min för detta laggifwa hustru Catharina Broms hos Consistorium i Stockholm, emedan iag ej finner mig med henne wijdare belåten at behålla, så wijda iag uti äckenskapet åstundar ett rent wäsende, som hwar ärlig man ansee bör.»

Att Petter Wikman kände sig ganska ovälkommen i Vaxholm, då han återvände från sin långa Ostindiafärd, var ej att undra på. Det talas om andra objudna gäster i den digra brevvolymen. De kommo österifrån under de svåra ofärdsåren i början av 1700-talet. De voro de ryska mordbrännarna sommaren 1719, vilka dock ej lyckades tränga sig fram genom bommar, försänkningar och svenska krigsfartyg in i Vaxholm. Nio år tidigare smög sig ett svart spöke dit in, som ej lät sig hejda. Det var pesten. Den trängde in över allt, i de större husen men mest i de låga kojorna, och tog ett stort byte. Beronius berättar om hemsökelsen i brev 29/1 1711 med kristen undergivenhet:

»Den Allwijse och Rättfärdige Guden har uti sin Wrede jemwäl och i denna mig af Gudi anförtrorde lilla försambling låtit mordängeln slå på 4 månaders tid ifrån begynnelsen af Septembris och till begynnelsen af Januarii månad 209 personer med gamla och unga, förutan garnizonen af Artollerie och Infanterii staterne, af den förra med hustru och barn 14 personer, af den sednare af det upsatte och wäl munterade Dahl Regimentet 45 brafwa karlar; så kan den gode guden utan wapn och wäria nederlägga sina barn till jorden, enär honom behagar. Men wälsignat ware Herrens Nampn, han slår och helar, har och gifwit Mord-

ängeln befallning att upphöra, så at nu siukdomen här begynt at sackta sig. Gudh Alzmächtig låte och härwidh stadna.»

Den stora dödligheten hade medfört ett nytt bekymmer för Vaxholmsherden:

»Här har denna tiden blifwit många äncklingar och änckior; nu blifwer iag af dem, nembl. Manspersonerne så öfwerhopat, at iag har ingen undanflyckt för dem. Hwarföre? swaras: äncklingarna will gärna para sig med änckiorna, men understår mig intet bifalla deras begiäran, så wida det aldeles strider emot Kyrkiolagen, så framt icke *nöden* kan winna någon lag.»

Han finner att tillståndet är beklagligt på bägge sidor, när de ej ha någon i huset att lita på. Är äncklingen ute att söka sin föda, som sker genom fiske både vinter och sommar, så ligger barnet hemma och skriker och kan lätt av vanskötsel omkomma.

»Likaså med änckian, ty här är det så beskaffat at intet mången hafwer förmögenhet at hålla piga, utan man och hustru måste roo på skiötbåten . . . Här har nu på den lilla Fläcken blifwit så utsopat, at iag för min person äfwen har orsak at klaga och jemra mig.»

Man förstår av denna dystra skildring vilken betydelse fisket hade för Vaxholms fattiga befolkning. De voro för sitt livsuppehälle tvungna att fiska både på arrenderade hemmavatten och ute på fiskeskären. Pastor skulle efter 1681 års förordning uppbära av varje fiskare »om Wåhren ett band fisk och om hösten $\frac{1}{4}$ dels tunna (salt) strömming». Men själva fingo de ej »af sitt eget fånge insätta en enda Fierding till Winterföda». Så påstår åtminstone landsfiskal Norrstedt i en inlaga till domkapitlet i september 1779, då han stred med kyrkoherde Holmén om dennes löneförmåner. Att de som vände hem från fiskeskären nödgades försälja det mesta av sin saltströmming för att skaffa sig brödsäd och annan nödtrft torde ej kunna bestridas.

Under den stora ofreden i början av 1700-talet erhöll Vaxholm en oväntad och troligen ej så välkommen folkökning av flyktingar från Finland och Åland. Dessa voro ju ännu mer utblottade än Vaxholms egna, av pest och hungersnöd hemsökta invånare. Se-

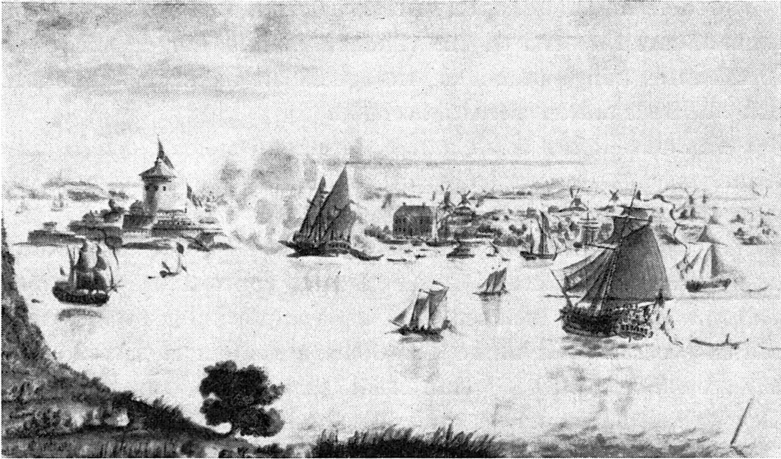

Bild 5. Vaxholms stad och fästning 1797. Kastellet och tullhuset liksom de många väderkvarnarna synas i bakgrunden medan sjöfarten i förgrunden ger liv åt tavlan. Efter akvarell av F. B. HEBBE, Krigsarkivet.

dan ryssarna i maj 1713 besatt Helsingfors, hade den lärde biskopen i Åbo, Johannes Gezelius, flytt till Stockholm. När han förnam att en del av hans flyktande landsmän stannat i Vaxholm, skrev han ett hjärtslitande brev till ärkebiskopen i Uppsala. Det gällde i synnerhet finnarnas andliga behov:

»Såsom en stor del af the ifrån Finn- och Åland fördrefne kommit at stadna wid Wachtsholmen, ther the och till wijdare äre sinnade at förblifwa, men beklaga at the uthöfwer all annan sin olycka och elände hafwa den sorgen, at the ej få betiena sig af någon ordentelig Gudstienst; ty hwad them af Finska språket widkommer, förstå the slett intet af hwad der predikas, the andra kunna ej heller få rum uti kyrkian, som är liten och af stadsfolcket upfylles. The flyktige hafwa nu uti sommartiden utom fönstren något höra kunnat, men wid annalkande höst- och winterwäder blifwer thet obeqwämt; altså och emedan uti Wachtsholm äfwen wistas prästmän, bägge språken mächtige, så har iag thet ärendet hoos Eder Högw. Fader andraga skolat, at tackas foga then anstalt till the fördrefnes tröst, at the å the stunder, som för Stadsfolcket ej predikas, kunde få hålla sin offentlige gudstienst uti Stadskyrkian.»

Vad den finske biskopen här skriver om kan vara en nyttig tankeställare för oss i dagens välfärdssamhälle, där de materiella förmånerna tränga undan de andliga så att människan blir arm och otillfredsställd i allt sitt överflöd.

I Vaxholm fanns också annat sjöfolk än sjömän och fiskare, nämligen sådana, som hade sin verksamhet på fartyg utan att vara sjöfarande. Till dessa hörde tullnärer och lotsar. Vi ha i början av dessa historiska anteckningar berört Vaxholmens kastells uppgift att kontrollera sjöfarten. Denna kontroll utövades först av kommandanten, men sedan ny seglationsordning antagits 1636 och en generaltullförvaltare förordnats, anställdes en särskild tullnär i Vaxholm år 1648.¹⁸ Han erhöll snart titeln »Inspector» och blev en betydande person i det lilla samhället. Mest bekanta äro Daniel Hartzell, Johan Cederlund och Gustaf Blomberg, den sistnämnde med titeln »Öfwer-Inspector» och med 66 Rdr. i årslön. Han förestod Vaxholms tullkammare från 1766 till dess den indrogs 1805. Under sig hade han 3 å 4 »Besökare», gemenligen kallade tullsnokar, vilka det ålåg att visitera passerande fartyg och när så behövdes även medfölja dem till Sandhamn eller Dalarö. Alla fartyg skulle erlägga »bompenningar» för att få passera den i Vaxholmssundet fastkedjade tullbommen. Bompengarna utgjorde tullkammarens väsentligaste uppbörd. De utgingo efter en 3/11 1743 fastställd taxa.² Från 8 öre silvermynt för en 10 lästers farkost steg den successivt till 2: 16 daler för 90–100 lästers skepp.

I Tullverkets arkiv i Stockholm finns s. k. »Personella Berättelser» beträffande Vaxholms tullkammare för åren 1765–1802 med vissa mellanrum. De innehålla en del rätt intressanta upplysningar om stadsfläcken Vaxholm, såsom framgår av följande citat:

1790. Waxholms Inwånares förnämste näringsmedel består i Marquetenterie för Garnizonen och någon Brännewins Bränning samt Fiskande på andras watten, hwarför de åhrligen betala antingen med Contant eller dagswårken, emedan till denna holme ej är tilhörigt Fiskwatn och den Ströming som fiskas införes till Stockholm. Här finnes inga förmögne Inwånare utan medellösa och fattiga.

1792. På Waxholm är emellan 8 å 900 personer, hwaribland 48 af

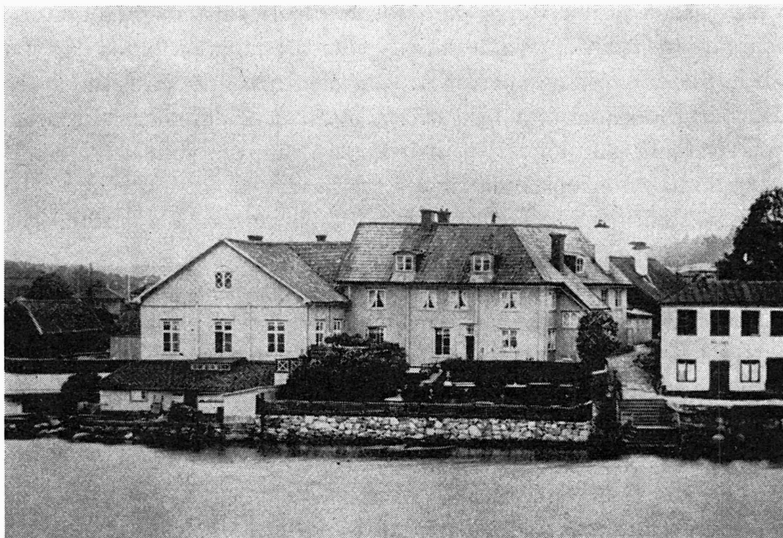

Bild 6. Vaxholms bebyggelse på 1850-talet sedd från kastellet. Den stora byggnaden är hotellets föregångare.

siöfolk och som alla fartyg, som gå till Stockholm och komma derifrån passera Waxholm, hwarföre om något underslef kunde existera, är swårt genom så liten betiening at förekommas, hälst och emedan 3:ne Besökare äro otilräckelige till Patrullering med båten, emedan fartygen på flere ställen ankra . . . Tullkammaren har warit föranlåten at taga lotsar med dryg kostnad til hielp i bewakningen . . .

1797. Sedan folkmängden angivits såsom för 1792 skriver Insp. Blomberg: »Här äro inflyttade 12 Sjö Capitainer . . . Wore högst nödwändigt at en besökare blefwe till på stat med lön förordnad, som kunde göra mera nytta än den ena Tull Jakten, som Paterson förer och skall bewaka Norra Skjeren, men än aldrig ledsagat något Fartyg hit, som kommit Norrwägen (Furusundsleden).»

Lotsarna omtalas mera sällan än tullnärerna. I 1744 års mantalslängd är blott en, Nils Boije, upptagen, men bland röstberättigade vid kyrkoherdevalet 1766 nämnas 2, nämligen lotsuppsyningsman Christ. Linge och lotsen Eric Åkerström. Givetvis

var lotsarnas antal större men förmodligen voro några bosatta i skärgården utanför Vaxholm. I voteringslängden 1798 upptar »Lots Staten» följande personer: »Jagtlieutnanterne Jungander och Marberg, lotsälderman Lindström, lotsarna Söderman, Åkerström och Grefberg samt lotslärlingarna Fogelström, Sjöblom och Öberg.»

I samma voteringslängd finner man även 10 »coopwaerdie capitainer», samtliga gårdsägare i Vaxholm: Branberg, Bergström, Browell, Badendijk, Börje Andersson, Falck, Gerdberg, Moreen, Theel och Zetterman. De utgöra ett intressant, delvis nytt inslag i Vaxholms befolkning. De voro inga skutskeppare utan förde stora fartyg till fjärran länder. Beträffande Charles Browell veta vi bestämt — med stöd av Stockholms Sjömanshus mönstringsrullor — att han från slutet av 1770-talet var befälhavare och medredare på i Stockholm hemmahörande skepp samt att han omkr. 1780 förvärvade sig tomt av kronan på Vaxön, vilken han bebyggde med ett vackert hus, omgivet av trädgård. Stället kallades Framnäs och där bodde han till sin död 1806.

NOTER OCH KÄLLANVISNINGAR

¹ Kammararkivet: Upplands handling 1566: 19. ² Riksarkivet: Städernas Akter no. 73 (Vaxholm). ³ Harstäket (nuv. Baggensstäket) var under medeltiden den mest använda segelleden söderifrån till Stockholm. ⁴ Riksarkivet. ⁵ Gustaf Wasas Registratur, band 28: 101. ⁶ Lantmäteristyrelsens arkiv: Vaxholm litt. I¹ och I². ⁷ Riksarkivet: Landshövdingens i Stockholms län Ink. skrivelser 1719-42. ⁸ Riksarkivet: Landshövdingens i Uppsala län skrivelser 1682-1705, no. 2. ⁹ Riksregistraturet 21/8 1684. ¹⁰ Kammararkivet: Boskaps-, utsädes- och mantalslängder till kvarntullens utgörande år 1637, Upland 25: 3. ¹¹ Utgiven 1762 och i svensk tolkning 1921 av Linkoln Bloms tryckeri. ¹² Avskrifter av dessa handlingar finns i Uppsala domkapitels arkiv EV: 152: 1. ¹³ Kammararkivet. ¹⁴ Uppsala domkapitels arkiv EV: 152: 1 (Landsarkivet i Uppsala). ¹⁵ Landsarkivet i Uppsala: Vaxholms kyrkbok LI no. 1. ¹⁶ Uppsala domkapitels arkiv EV: 152: 2. ¹⁷ Riksregistraturet. ¹⁸ v. STIERNMAN, »Samling utaf Kongl. Bref, Stadgar och Förordningar angående Sweriges Rikes Commerce, Politie och Oeconomie.» Del II: 522, § 7.